

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ДІТЕЙ-СИРИТ ПІСЛЯВОЄННОГО ДОНБАСУ

У статті висвітлюється організаційна та практична робота центральних і місцевих органів влади, а також громадських організацій щодо процесу виховання дітей-сиріт у повоєнному Донбасі. Визначено основні напрямки та види виховної роботи. Окреслено позитивні та негативні моменти виховання дітей і підлітків.

Ключові слова: Донбас, післявоєнний період, органи влади, громадські організації, виховання, діти-сироти.

В статье освещается организационная и практическая работа центральных и местных органов власти, а также общественных организаций по воспитанию детей-сирот в послевоенном Донбассе. Указаны основные направления и виды воспитательной работы. Отмечено положительные и отрицательные моменты в воспитании детей и подростков.

Ключевые слова: Донбасс, послевоенный период, органы власти, общественные организации, воспитание, дети-сироты.

In the article organizational and practical work of central and local organs of power is viewed, and also public organizations in relation to the process of education of children-orphan in the post-war Donbass. Basic directions and types of educational work are defined. The positive and negative moments of education of children and teenagers are marked.

Key words: Donbass, the post-war period, authorities, public organizations, education, children-orphan.

У процесі зростання молодого покоління радянська держава завжди надавала великої уваги організації виховання дітей та підлітків, що у своїй сутності передбачає формування моральних якостей особистості в площині загально-прийнятних норм людської поведінки. Утім, у періоди суспільних криз, як-то війни, революції, соціально-економічні та політичні труднощі, громадяни можуть відхилитися від норм моралі та породжувати значні девіації. Однією з форм кризових девіацій є дитяче сирітство, як біологічне так і соціальне і, як наслідок, безпритульність та злочинність дітей та підлітків. У сучасній Україні ці явища є поширеними. Офіційна статистика налічує близько 126 тис. дітей без батьківської опіки, які мешкають на вулиці. Однак йдеться лише про тих дітей, яких зареєструвала кримінальна міліція у справах неповнолітніх. За різними неофіційними даними

у країні від 145 до 300 тисяч безпритульних дітей [1]. Держава намагається боротися з проявами дитячої безпритульності та бездоглядності. Переважна більшість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, утримується, виховується та навчається в державних дитячих закладах. Проте сучасні механізми вирішення проблеми мають багато складнощів та хиб, а сама система виховного процесу дітей-сиріт недосконала через обмеженість фінансування та майже повну відсутність громадської турботи про дану категорію дітей.

З огляду на окреслену проблему автор ставить за мету розглянути механізми організації виховного процесу дітей-сиріт у радянських дитячих установах на прикладі Донбасу повоєнного часу.

Історіографія проблеми налічує значну кількість робіт педагогічного спрямування. До висвітлення питання зверталися представники

педагогічної думки Родіонов П.А., Корольов А.М., Волков Ю.Е. та інші [2], які всебічно висвітлюють теоретичну частину процесу виховання дітей та приділяють значну роль у вирішенні цього питання комсомольським організаціям. Спеціальні історичні дослідження, присвячені даній тематиці також наголошують на провідній ролі комсомолу [3]. Серед сучасників, які прямо або побіжно торкаються питання, можна виокремити праці як педагогічного, так і історичного спрямування [4].

Джерельна база представлена документами чотирьох архівів – Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВУ) та державними архівами Донецької і Луганської областей. Це фонди центральних та обласних комітетів партії, ВЛКСМ та профспілок.

Надзвичайно важливе значення для дослідження організації процесу виховання дітей-сиріт мають опубліковані владні постанови, які містяться у збірках документів [5].

Процес виховання дітей-сиріт у дитячих виховних установах організовувався їх співробітниками під чітким керівництвом місцевої партійної влади. Перші кроки на шляху організації виховної роботи з дітьми-сиротами були визначені у Постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи закатовані і розстріляні фашистськими загарбниками» [6]. Цією постановою визначалася нагальна необхідність розгортання мережі дитячих будинків у звільнених областях, наголошувалося на якомога скорішому забезпеченні їх адміністративним та педагогічним складом, а також планувалося організація трудового навчання дітей в дитячих будинках.

Проблема організації виховної роботи з дітьми та підлітками дістала відбиття у Постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в УРСР» [7]. Прийнятий документ зобов'язував виконавчі комітети обласних рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У до 10 серпня 1944 р. скласти й затвердити конкретні плани утворення навчально-виробничих майстерень при кожному дитячому будинку. Передбачалося організація елементарних майстерень для дітей 8-11 років, професійно-трудова майстерень для дітей старшого віку та майстерень з ремонту сільськогосподарського інвентарю для дитячих будинків з сільськогосподарським ухилом.

До цієї роботи активно залучалися і місцеві органи влади. 14 жовтня 1943 р. вийшла постанова виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих та бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У «Про дитячі будинки Сталінської області». Згідно з цією постановою обласні відділи народної освіти повинні були укомплектувати дитячі будинки області найкращими вихователями, а також охопити усіх дітей-сиріт

шкільного віку навчанням у школах, дітей старших 14 років – працевлаштувати до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ. Прийнятий документ також визначав необхідність створення у дитячих будинках учбових майстерень, що справило позитивний вплив на розвиток трудового виховання підлітків [8].

Уже на початку 1944 р. усі дитячі будинки Донбасу, а їх налічувалося 79, загалом були забезпечені необхідною кількістю співробітників. Однак треба зауважити, що незважаючи на укомплектованість штатів, питання щодо покращення якості їх роботи залишалось відкритим через брак фахівців та педагогічного персоналу з вищою освітою. Так, по Сталінській області необхідно було замінити дев'ять директорів дитячих будинків, які не забезпечували належного керівництва, у десяти дитячих будинках області були відсутні завідувачі учбовими частинами, а 50 відсотків вихователів потребували подальшого підвищення професійного рівня через брак відповідної освіти та досвіду роботи з дітьми [9]. Тому це питання неодноразово обговорювалося центральними та міськими партійними і державними органами влади. Так, у лютому 1945 р. бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У місцевою постановою вимагало від завідуючого облОНО Стешенко укомплектування всіх дитячих будинків кваліфікованими вихователями і робітниками майстерень [10]. Для поліпшення стану з кадрами проводили одномісячні курси для вихователів та двотижневі курси для інструкторів виробничого навчання [11].

Разом з тим значна роль у здійсненні виховання дітей-сиріт належала комсомольським, піонерським та профспілковим організаціям. Постанова XII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про заходи до поліпшення роботи комсомолу в школі» [12], резолюція XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі» [13], постанова ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення роботи піонерської організації» висунули перед комсомольськими та піонерськими організаціями нові підвищені завдання допомоги вчителям, школам і органам народної освіти у поліпшенні навчально-виховної роботи. Комсомольці і піонери брали активну участь у здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання, допомагали у прищепленні учням почуття відповідальності за навчання і поведінку, в організації товариської допомоги учням, які відчували труднощі в засвоєнні певного предмета, в підвищенні якості фізичного виховання дітей та інше.

Радянська система поділяла виховання на окремі види, а саме: розумове, трудове, фізичне, ідейно-політичне, естетичне тощо.

Розумове виховання передбачало, перш за все, надання дітям та підліткам початкової та середньої освіти. Тому усіх виявлених бездоглядних, безпритульних та дітей-сиріт намагалися охопити шкільною освітою. Вихованці дитячих будинків відвідували загальноосвітні школи звичайного типу. Їх відновлення розпочалося одразу після

визволення. РНК УРСР у Постанові від 27 лютого 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл у районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів» зобов'язала Наркомат освіти і голів виконкомів Рад депутатів трудящих здійснити негайні заходи щодо ліквідації наслідків руйнування шкіл німецькими загарбниками; провести облік дітей шкільного віку; розгорнути комплектування шкіл учнями з тим, щоб забезпечити повне охоплення дітей школою; укомплектувати школи педагогічними кадрами; затвердити директорів середніх шкіл та завідуючих районними і міськими відділами народної освіти; в населених пунктах, де шкільні приміщення зруйновані, відвести придатні будинки для шкіл та забезпечити їх ремонт, залучивши до цього також батьків, учителів, старшокласників, забезпечити завезення палива тощо [14].

У Маріуполі перші школи почали працювати вже на п'ятий день після вигнання німецьких загарбників. Оскільки шкільні приміщення були зруйновані, під школи пристосовували магазини, контори, житлові будинки. Через двадцять днів у місті вже функціонували 33 школи, а через місяць – 45 масових шкіл і одна – для глухонімих [15]. Те саме робилося і в інших містах та районах. Менш ніж за місяць після визволення м. Луганська було відремонтовано та обладнано 20 шкіл.

Важкими були умови роботи школи у перші повоєнні навчальні роки. Не вистачало підручників і навчального приладдя. Писали на старих газетах, клаптиках різного паперу. Мало було палива, одягу, взуття, діти погано харчувалися. Ускладнювало роботу школи й те, що склад учнів за віком та сімейним станом був різним. Оскільки у перші повоєнні роки серед вихованців дитячих будинків переважали діти, які встигли багато побачити та пережити як на свій вік, вони потребували особливого підходу. У більшості випадків цей життєвий досвід був негативним і полягав у безпритульному існуванні, голодуванні, правопорушеннях. Більшість таких дітей не встигали у навчанні за своїми однолітками, а деякі просто не розуміли необхідності навчання за наявності інших, легких шляхів прибутків – жебрацтво, крадіжки, спекуляція тощо. Тому вихованці дитячих будинків вимагали до себе особливого, більш уважного ставлення. Із ними регулярно здійснювалася додаткова робота вихователями дитустанов. Наприклад, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда систематично проводили в групах бесіди, метою яких було пояснення дітям цілей їх навчання у школі. За допомогою слова вони намагалися виховувати в них почуття обов'язку та відповідальності за власну освіту. Так, по групах були проведені бесіди на теми: «Батьківщина чекає від тебе відмінних знань», «Добра оцінка любить старанного учня» тощо [16].

Педагогічний персонал дитячих будинків мав тісний зв'язок із школами. Вихователі систематично відвідували школи та зустрічалися з класними

керівниками, цікавилися питаннями успішності вихованців. Для цього вони мали спеціальні журнали, в яких робили позначки про виконання домашніх завдань, про успішність та поведінку учнів. Інколи вихователі були присутніми на уроках у класах. Директори та завідуючі учбовими частинами дитячих будинків брали участь у роботі педагогічних рад і батьківських зборів у школах, консультувалися з учителями про форми допомоги вихованцям, які відставали у навчанні, про організацію виконання домашніх завдань. Усі прорахунки у навчанні вихованців обговорювалися на педагогічних радах дитячих будинків.

У той же час учителі шкіл відвідували дитячі будинки у тих випадках, коли діти не мали змоги відвідувати школи, наприклад під час карантину, для того щоб вони не відставали від загальної програми [17]. У зимовий час, коли були затримки з паливом або за відсутності взуття та одягу у дітей по деяких будинках, наприклад: Івано-Польському, Петровському, Маріупольському, Будьоннівському, влаштовували тимчасові школи або окремі класи при дитячих будинках, щоб діти мали змогу продовжувати навчання.

Відновлення роботи освітніх закладів, як вже зазначалося, було пов'язане зі значними труднощами. Не вистачало шкільних приміщень через їх зруйнованість, меблів, навчального приладдя (зошитів, ручок, олівців, підручників тощо). У зимовий період постійно поставала проблема з опаленням. Безперечно, це відбивалося на якості навчання. Так, за результатами 1951-1952 навчального року по дитячих будинках Сталінської області з загальної кількості 5004 осіб залишились на повторний курс 168 дітей, а 101 вихованцю була призначена додаткова робота на осінь [18].

Поступово питання щодо забезпечення шкіл розв'язували за допомогою партійної влади, громадськості та комсомольських організацій, які збирали серед населення канцелярські товари, підручники, книги; зверталися за необхідною допомогою до інших областей. Так, до Сталінської області були надіслані книжки з Московської, Кемеровської та Ленінградської областей [19].

Навчально-освітня робота з дітьми була підпорядкована ідейно-політичному курсу партійної влади та ставила за мету перш за все патріотичне виховання молоді. Тому дітям прищеплювали почуття любові до Батьківщини та гордості за неї, виховували почуття обов'язку перед Радянською державою. Багато проводили тематичних бесід, доповідей, читок на виховні теми, такі як «Любов до Батьківщини», «Жити й творити так, щоб твоя праця була вкладом у побудову комунізму» і таке інше. Виховувалась готовність у будь-який час стати на її захист. Тому вивчали пам'ятки історичних місць, де відбувалися бої під час громадянської та Вітчизняної війн. Проводилися бесіди із старими досвідченими робітниками, які знали рідний край ще дореволюційним [20].

Краєзнавчу роботу з вихованцями, яка розпочиналась з бесід, закріплювали екскурсіями

по містах та селах. Щороку під час екскурсій діти та підлітки знайомилися з видатними місцями рідного краю. Так, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда організували вихованцям екскурсії як по рідному місту, так і до сусідніх міст Кадіївка, Ірміно, а також до сіл Михайлівка, Троїцьке та ін. [21]. Вихованці Бутковського дитячого будинку Ворошиловградської області систематично відвідували історичні пам'ятки області та історичні музеї. Наприклад, у 1951-1952 навчальному році була здійснена екскурсія на батьківщину молодоговардійців – у м. Краснодар, організовано екскурсії до кінного заводу, машинно-тракторної станції, соснового лісу-заповідника [22].

Безперечним носієм ідей патріотизму, захисником інтересів народу у радянському суспільстві виступав робочий клас, тому дітям-сиротам намагалися частіше організувати зустрічі з найкращими працівниками областей. Проводили лекції на відповідну тематику.

До завдань ідейно-політичного виховання належало й правове виховання молоді, що передбачало цілеспрямоване формування її соціалістичної правосвідомості, глибокої поваги до законів соціалістичної держави. Серед форм правового виховання необхідно виокремити правову освіту молоді у виховних закладах, трудових колективах, індивідуальну виховну роботу щодо попередження правопорушень та перевиховання правопорушників.

Одним з головних напрямків формування підростаючого покоління було й трудове виховання. Тому партія та комсомольці всіляко намагалися залучити молодь до суспільно-корисної та виробничої праці. У перші повоєнні роки вихованці дитячих установ повністю обслуговували себе – прали одяг, мили посуд, підлогу, працювали на присадибних ділянках. Кожен дитячий будинок організував підсобне господарство на спеціально відведених ділянках. Загалом дитячі будинки Сталінської області у 1944 р. мали 735 гектарів землі [23], а посівна площа дитячих будинків Ворошиловградської області складала 400 гектарів землі [24]. По дитячих будинках з добре влаштованим та потужним господарством організувались групи з підготовки сільськогосподарських робітників по таких галузях, як птахівництво, тваринництво, садівництво, бджільництво. Ці групи працювали на своїх ділянках під керівництвом бригадирів та агрономів [25]. Окрім цього вихованців дитячих будинків всіляко залучали до праці в колгоспах та радгоспах. Діти допомагали їм у прополці, знищенні шкідників полів, збиранні врожаю, у зборі металобрухту [26].

З 12 років вихованці дитустанов повинні були працювати в виробничих майстернях та проходити виробничу практику. З огляду на це, у всіх дитячих будинках організувались навчальні виробничі майстерні різного спрямування, працюючи у яких діти набували виробничі навички та певної кваліфікації, а також мали

змогу свідомо підійти до вибору майбутньої професії, виходячи з особистих здібностей. Так, при дитячому будинку м. Жданов (сучасне м. Маріуполь) діяли теслярна, столярна, швацька та слюсарна майстерні [27]. У дитячих будинках Ворошиловградської області у 1951-1952 навчальному році функціонували 15 столярних майстерень, три слюсарні та 11 швацьких. Окрім того у двох дитячих будинках – Бутковському та Рубежанському № 2 працювали чоботарні майстерні, що носили побутовий характер [28]. Схожі чоботарні та швацькі майстерні організувались в цілому ряді дитячих будинків Сталінської області. Наприклад, вихованці Макіївського дитячого будинку шили білизну та сукні для дівчат свого будинку [29].

Утім труднощі повоєнного часу давалися в знаки. Стан з виробничим навчанням був незадовільним. Як і у школах, не вистачало приміщень, інструментів, машин, матеріалу, а найголовніше – кваліфікованих інструкторів виробничого навчання [30]. На допомогу знову приходили районні комітети комсомолу, які через первинні комсомольські організації допомагали з облаштуванням майстерень. Так, наприклад, до спеціального дитячого будинку ім. Крупської у м. Жданове силами комсомольців було завезено слюсарний інструмент [31].

Виховний та практичний ефект залучення молоді до трудової діяльності найбільш ефективно виявлявся під час організації виробничих змагань з відповідною матеріальною та моральною оцінкою результатів їх праці. Широко практикувались змагання між окремими бригадами майстерень, індивідуальні змагання, а також районні та обласні. Були дошки пошани і дошки показників результатів виробничої роботи.

Значна увага приділялася й трудовій дисципліні, яка не була зведена лише до виконання правил внутрішнього розпорядку, а містила в собі ініціативність, прагнення працювати більше та краще, використовуючи наявні резерви.

До форм трудового виховання молоді слід віднести не лише підготовку вихованців дитустанов у навчально-виробничих майстернях, але й організацію екскурсій до підприємств, гуртки технічної творчості, зустрічі з ветеранами праці та кращими молодими спеціалістами. Так, вихователями Алмазнянського дитячого будинку Ворошиловградської області постійно організувались екскурсії для вихованців на місцеві підприємства. Наприклад, були проведені екскурсії на металургійний завод, швацьку фабрику, хлібокомбінат, деревообробну фабрику, у депо, на шахту «Аненська», до типографії, млину, метеорологічної станції. Кожна екскурсія обговорювалася з вихователями для більш повного розуміння дітьми значення тієї чи іншої професії. Діти висловлювали враження та побажання щодо наступних ознайомчих візитів на підприємства. Оформлювались альбоми екскурсій, писалися твори, складалися колекції з наданих підприємствами подарунків, наприклад з

вугілля та матеріалів, з яких виплавляється чавун в доменних печах [32].

Отже, поєднання навчання з працею було важливим виховним принципом радянської системи. Праці приділялась особлива увага, бо головною метою дитячих сирітських установ була підготовка їх вихованців до самостійного життя. З огляду на функціонування навчально-виробничих майстерень та досить широку освітню роботу в області наявних професій, у молоді на момент виходу з дитячого будинку формувалось розуміння про працю та перше бажання кимсь стати, вироблялась звичка працювати сумлінно та поєднувати власні інтереси з інтересами трудового колективу.

Навчально-освітня та трудова робота з вихованцями формувала у молоді не лише політичні знання, всебічну обізнаність, трудові навички, але й ставила за мету прищеплення високих моральних якостей.

Радянське моральне виховання складалося з формування у підлітків усвідомлення нерозривного зв'язку особистості з суспільством та її залежності від нього, необхідності узгодження власної поведінки з інтересами суспільства, у вихованні культури поведінки, моральних почуттів, а саме: совісті, честі, обов'язку, гідності, сором'язливості тощо; та набутті моральних якостей, як то чесність, принциповість, сміливість, послідовність та ін.

У дитячих будинках та школах систематично проводилися доповіді та бесіди на відповідну тему. Особливо вдало використовували вихователі сторінки повісті про правдивість і чесність Зої Космодем'янської. У якості позитивного прикладу наводили біографії В.І. Леніна, Й.В. Сталіна. Проводилися зібрання груп на теми: «Сталін – друг радянських дітей», «Наш перший кандидат» тощо.

Значна увага приділялась фізичному вихованню молоді, що передбачало зрощення здорової молоді, спроможної самовіддано працювати та захищати Батьківщину. Фізкультурні майданчики існували у всіх дитячих будинках. У деяких дитбудинках функціонували військово-фізичні гуртки. Так, у Ворошиловградській області їх діяло 4 819 [33]. Окрім цього основною формою фізичного виховання був урок з цього предмета у школі. Проте в ряді шкіл Донбасу фізичне виховання учнів було не на належному рівні. Причиною цього було те, що окремі відділи народної освіти, керівники шкіл не приділяли достатньої уваги цій важливій частині навчально-

виховного процесу. Так, Ворошиловградський міський відділ народної освіти протягом 1951-1952 навчального року в жодній школі не перевіряв стану фізичного виховання дітей [34].

Директори і завідувачі навчальною частиною ряду шкіл особисто не займалися організацією педагогічного процесу з фізичного виховання учнів, не приділяли належної уваги заходам, що сприяють нормальному фізичному розвитку учнів, зміцненню їх здоров'я, боротьбі з перевантаженням, створенню санітарно-гігієнічних умов у школі.

Керівники шкіл № 7, 8, 30 м. Ворошиловграда вважали, що фізичне виховання – справа лише вчителя цього предмета. Якщо зважити на те, що частина викладачів фізичного виховання не мала достатньої спеціальної і загальнопедагогічної підготовки, шкідливість такого погляду стає очевидною.

Поряд з уроками фізичного виховання, використовувались такі форми фізичного виховання, як ранкова гімнастика, ігри під час великих перерв.

Отже, у дитячих установах повоєнного Донбасу одразу після визволення від німецько-фашистських загарбників була розгорнута потужна діяльність щодо виховання молоді. Процес виховання передбачав як освітню роботу з дітьми-сиротами, так і морально-психологічну, що було обов'язковою умовою соціалізації знедолених малолітніх громадян.

Що стосується виховної роботи із дітьми, які потрапляли до дитячих кімнат міліції та до дитячих приймальників-розподільників, то вона була значно скромнішою через обмежену кількість часу, що проводили там діти та містила прищеплення елементарних культурних та трудових навичок. Із дітьми проводили художні читки, організували живі натуралістичні гуртки, постійно працювали гуртки самодіяльності, які вивчали з дітьми пісні, вірші, танці, готували дитячі ранки та вечори самодіяльності [35].

Таким чином, організація процесу виховання дітей-сиріт у повоєнний час займала одне з перших місць у соціальній політиці радянської держави та передбачала всебічний розвиток молоді. За короткий термін була чітко сформована система роботи з дітьми, яка містила освітню, трудову та фізичну діяльність. Окрім цього, варто зазначити, що радянська вихована робота була спрямована на виховання патріотично налаштованої, свідомої молоді, цілком і повністю відданої своїй Батьківщині та державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко И. «Замороженные дети» // Донецкий краж. – № 5. – 9-15 февраля 2007.
2. Комсомольское строительство / Под ред. В.П. Соловьева, П.А. Родионова, Н.В. Трущенко и др. – М.: Мол. гвардия, 1984. – 574 с.; Комсомольська організація школи / За ред. В.А. Якубовського. – К.: Рад. школа, 1981. – 160 с.
3. Зезина М.Р. Соціальна заштита дітей-сирот в послевоенные годы (1945-1955) // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 127-136; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / Відп. ред. А.Г. Бондар. – К.: Радянська школа, 1967. – 482 с.

4. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: Монографія. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273 с.; Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: Монографія. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
5. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы в 3-х томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1985. – 509 с.; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сборник документов 1917-1973 гг. / Составители А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.
6. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Документы и материалы в 3-х томах. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 341.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-2794, оп. 1, спр. 99, арк. 11.
8. Там само, ф. Р-5154, оп. 1, спр. 1, арк. 42.
9. Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 443, арк. 46.
10. Там само, спр. 635, арк. 24.
11. Там само, спр. 445, арк. 49.
12. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа... – С. 283-287.
13. Резолюція XI з'їзду ВЛКСМ. Про роботу комсомолу в школі // Радянська школа. – К., 1949. – № 2. – С. 6-11.
14. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / Відп. ред. А.Г. Бондар. – К.: Радянська школа, 1967. – С. 101.
15. Там само.
16. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1067, оп. 4, спр. 503, арк. 6.
17. ЦДАВОВУ, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 255, арк. 43.
18. ДАДО, ф. Р-920, оп. 2, спр. 127, арк. 109.
19. Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.
20. ДАЛО, ф. Р-1067, оп. 4, спр. 503, арк. 11.
21. Там само.
22. Там само.
23. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 443, арк. 48.
24. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1225, арк. 102.
25. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.
26. ДАЛО, ф. Р 1067, оп. 4, спр. 503, арк. 23.
27. ДАДО, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 45.
28. ДАЛО, ф. Р-1067, оп. 4, спр. 503, арк. 26.
29. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 3, спр. 1202, арк. 16.
30. ДАДО, ф. 326, оп. 2, спр. 445, арк. 47.
31. Там само, ф. 424, оп. 3, спр. 704, арк. 63.
32. ДАЛО, ф. Р-1067, оп. 4, спр. 503, арк. 11.
33. Добров П.В., Бистра М.О. Вказ. пр. – С. 122.
34. Бунчук М.Ф. Фізичне виховання учнів – важливе завдання школи // Радянська школа. – К., 1952 – № 7. – С. 44.
35. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 132, арк. 2.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор М.Є. Безпалов;
доктор історичних наук, професор Й.М. Шкляж.

© Касьянова Н.М., 2009

Надійшла до редколегії 27.11.2008 р.